

»En tro Hs. K. Maj.s Tjener og retsindig Superintendent«

– enevældens biskopper 1660-1848

Af Christian Larsen

Enevældens indførelse 1660-1661 betød, kongen blev statskirkens suveræne overhoved, også hvad angik besættelsen af kirkelige embeder. Dette slog Kongeloven udtrykkelig fast: »Skall og Kongen eene haffve høyeste Magt offver all Clericiet fra den høyeste till den Laweste [...]«.¹ Selvom der for bispeudnævnelsernes vedkommende i høj grad var tale om kodificering af tidligere praksis, stod kongen nu fuldstændig frit, når det gjaldt besættelse af statskirkens ledende poster.² I det følgende skal enevældens rekrutteringspraksis og -politik undersøges ved at se på en række forhold, der kan belyse periodens 70 danske biskopper: social baggrund; uddannelse/karriere; personlige kontakter; udnævnelse; afskedigelse.³ Bortset fra de seks biskopper, der var i embede i 1660, og som er behandlet i *Kirkehistoriske Samlinger* 2001, drejer det sig om 78 bispe-udnævnelser til oprindeligt seks bispestole: Sjælland (Sj.), Fyn (F.), Ribe (R.), Århus (Å.), Viborg (V.) og Aalborg (Aa.), der i 1805 blev udvidet med Lolland-Falster (LF.)⁴ og i 1819 med Als-Ærø (AÆ.),⁵ jf. bilaget.

Bispeembedet

Henrik Ussing fastslog i sit store værk *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater* (1786): »At holde over Kirke-Lovene, er altsaa Biskop-

1. A.D. Jørgensen (udg.): *Kongeloven og dens Forhistorie*, Kbh. 1886/1973, s. 44-45.

2. Se også Karsten Hermansen: Enevælden og bisperne. Rekrutteringen af de danske biskopper i årene 1660-1746. 1066. *Tidsskrift for Historie* 1998. s. 14-22.

3. Oplysningerne om de enkelte biskopper er hentet fra *Dansk Biografisk Leksikon*, 1.-3. udg.

4. Jf. Poul Martin Hansen: Fyens Bispestol... skal deles og Lolland og Falster have deres egen Biskop. *Stiftsbog og landemode-akt for Lolland-Falsters Stift* 2003, s. 7-25.

5. Jf. Karsten Hermansen: Oprettelsen af Als-Ærø Bispedømme i 1819. *Sønderjyske Årbøger* 1997, s. 111-26.

pernes almindelige Hoved-Forretning«, og nævnte hovedområderne: »Kirker, Skoler, Hospitaler og hele Fattig-Væsenet«. ⁶ I Danske Lovs 2. bogs 17. kapitel, »Om Superintendenterne, som ere de rette Bisper i Kirkerne«, hed det, at bisperne skulle »have alle Provster, Præster, Skoletienere, Dægne og Substituter, under sig, og holde dem til at gjøre deris Embede, og see til, at alting gaar skikkeligen og ret til, som her be-falis« (2-17-1). For bispens vedkommende var der intet nyt i kapitel 17, idet der var tale om en ajourføring og kodificering af Kirkeordinansen af 1539 og til dels Christian 4.s Reces af 1643.

På det kirkelige område var hovedopgaven stadig at forkynde religionen, føre tilsyn med provster, præster og degne, deltage i provsters valg og indsætte dem, eksaminere kandidater til præste- og degneembeder, ordinere præster, afgive oplysninger ved udnævnelse og afskedigelser af præster og kapellaner, afholdelse af de årlige landemoder samt tamperretten. Sammen med stiftamtmanden udgjorde biskoppen stiftsøvrigheden, der administrerede kirkens økonomi, ejendom og bygninger

Da Christian 6. i 1739 forsøgte at skabe en landsdækkende folkeskole, skete det i tilknytning til kirken, og forordningen bestemte da også i § 15, at »skal Bispnen over Skole-Væsenet og Skolemesternes Forhold have den generelle Opsigt«. Den primære opgave for bisperne i årene efter 1739 var at få et skolevæsen til at fungere, men ellers var det den daglige øverste ledelse, der optog bispens tid. I latinskolen ansatte bispnen indtil 1739 rektorer, derefter overgik kompetencen til kongen. Konrektorer udnævntes på forslag af bispnen, som selv udpegede hørerne. Efter 1809 udgjorde biskoppen sammen med stiftamtmanden overopsynet (eforattet) med de lærde skoler. Endelig var det fattigvæsenet, hvor bispnen skulle føre direkte tilsyn med hospitaler og andre milde stiftelser, ligesom overopsynet med præsternes varetagelse af det lokale fattigvæsen påhvilede bispnen.

Biskoppen var ligesom alle andre embedsmænd *kongens* mand, hvilket blev kraftigere understreget efter enevældens indførelse og bl.a. gav sig udtryk i en ny embedseds. Da Hans Wandal i 1668 tiltrådte den sjællandske bispestol, måtte Wandal tilsige Frederik 3. huld- og troskab og på alle måder at værne om enevælden. Dernæst lovede biskoppen, at »al den Stund jeg er udi dette Embede, da vil jeg forhandle den hellige Skrift retsindelig efter den Gave, som Gud haver givet mig; retskaffelig tractere Evangelium og Sacramenterne, ligesom Christus dennem

6. Henrik Ussing: *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer*, Sorø 1786, 2. del, s. 317.

selv haver indskikket. Jeg vil tage mig vare for menneskelige Meninger og blive hart ved min christelige Tros visse Artikler«. Biskoppen skulle desuden sørge for, at stiftets præster på samme måde forvaltede deres embede godt, føre tilsyn med børneskolerne »og hvad andet en Superintendent tilhør, efter Hs. K. Maj.s Ordre, som enten allerede given er, eller Hs. K. Maj. herefter givendes vorder. Jeg vil og ej med Gunst eller Gave eller nogen anden Vild lade mig krænke mod det, mit Embede tilhør, men udi alle Maader anstille og forholde mig som det en tro Hs. K. Maj.s Tjener og retsindig Superintendent vel egner og anstaar«. ⁷

Enevældens indførelse gav også udslag på et andet område. Fra 1680 var alle hof- og embedsmænd placeret i en af rangforordningens mange klasser, der præcist angav, hvor højt man rangerede i det sociale liv. Sjællands biskop vedblev at beholde rangen som *primus inter pares*, en position der nu indehaves af biskoppen over Københavns Stift, og han var da også placeret foran de øvrige bisper. Rangforordningen af 1680 havde 16 klasser, hvor den sjællandske biskop sammen med biskoppen i Oslo stod i 9. klasse nr. 1, de øvrige biskopper i 12. klasse nr. 1. Fra og med rangforordningen af 1699 var der ni klasser, hvor de to biskopper befandt sig i 3. klasse nr. 2, de øvrige i 4. klasse nr. 12, men afstanden blev mindre. I den sidste rangforordning af 1746 stod alle biskopper i samme klasse, Sjælland og Oslo dog som 3. klasse nr. 3 og deres kolleger som 3. klasse nr. 9. ⁸ I dag, hvor rangfølgen har fem klasser, er alle biskopper placeret i 2. klasse nr. 5.

Fra tiender til fast gage

»De bispelige Indkomster i de danske Stater ere næsten overalt betydelige, og nogle af dem ere, mod endeel andre protestantiske Kirkers Biskoppers og Superintendents Indkomster, endogsaa anseelige; Rygtet regner de fleste af dem til henimod 2000, og nogle til 3 og 4000 Rdlr. aarligt; om det er sandt, skal jeg ikke sige; thi Indkomster beregnes oftest i Blinde af dem, som ere uden for Embedet«. ⁹ Således skrev Henrik Ussing i sin kirkeforfatningsret, og hans gisninger om bispernes indtægter var ikke helt galt. Bisperne levede af tiender, landgilde, katedratikum (afgift som hvert sogn ydede som betaling for biskoppens visi-

7. Holger Fr. Rørdam: Den ved Enevældens Indførelse anordnede Superintendented. *Kirkehistoriske Samlinger* 4. række bd. 1, s. 167-68.

8. Rangforordninger 31/12-1680, 11/2-1693, 11/2-1699, 11/2-1717, 13/12-1730, 11/2-1734, 11/2-1744, 14/10-1746.

9. Ussing: *Kirkeforfatningen*, s. 339.

tats, som regel 1 rdl. pr. kirke) og andre indtægter, der var henlagt til den enkelte bispestol, jf. Danske Lov 2-17-11. I 1788 var der embedsleddighed i den århusianske bispestol, og i den anledning opgjorde man bispesædets indtægter og udgifter. Af pengeindtægter fra tiender, katedraticum og jordegods m.v. indløb der 2.544 rdl. Dertil kom 54 tdr. rug, 56 tdr. byg, 226 tdr. havre, 1½ td. smør, 6 svin, 3 lam, 3 gæs, 8 høns, 24 læs tørv, 4 travers 16 kæver rug, 18 tdr. byg og 17 tdr. havre. De faste udgifter udgjordes af skatter: 200 rdl. og enkepension, ligeledes 200 rdl.¹⁰

De dårlige kornpriser i 1820'erne gav anledning til, at man tog denne meget naturaliepræget aflønningsform op til vurdering. Staten måtte nemlig træde til for at forhindre en udhuling af bispernes løn, og ved kgl. resolution 28. maj 1824 blev biskopperne i Maribo, Aalborg, Viborg, Aarhus og Ribe sat på fast gage for en seksårig periode. Statskassen betalte hver biskop 3.200 rbd. årligt mod at overtage bispetienderne med indtægter, rettigheder og forpligtelser. Efter udløbet af den seksårige periode foretrak de fleste biser, at ordningen blev forlænget.¹¹

Da der var vakance i Odense i 1848, satte regeringen den nye biskop på fast gage, i hvert fald foreløbigt for et år. Ved kgl. resolution 28. december 1848 blev biskoppen tillagt 4.000 rbd. og 800 rbd. til kontorhold årligt, mod at bispetienden blev inddraget i statskassen. Lønnen skulle betales af bispetienderne, og hvad der derefter blev til overs, skulle anvendes til »Øiemed, sigtende til Religieusitetens og Oplysnings Fremme«.¹² Noget lignende fandt sted i Ribe, da en ny biskop skulle udnævnes i 1850. Siden statens overtagelse af Ribe bispetiende i 1824 havde der ikke været overskud, og den nye biskop, J.B. Daugaard, fik derfor i sit udnævnelsesbrev 21. januar 1850 tillagt tienden uden nogen indskrænkning. Daugaard ønskede ikke at overtage denne konjunkturprægede indtægtskilde og bad om at komme på fast gage. Ved kgl. resolution 13. september 1850 fik han sit ønskede opfyldt: 3.600 rbd. årligt, statskassen overtog bispetienden, og gagen skulle udredes af bispetienden.¹³

Året efter gjorde det samme sig gældende i Aalborg, og regeringen fik derfor gennemført en anmærkning på finansloven 1852/53 om, at

10. Vilhelm Bang: Aarhus Bispestols Indkomster 1788. *Kirkehistoriske Samlinger* 4. række bd., 1, s. 573-76.

11. *Kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge* 1824, s. 202-03.

12. *Geistlige Rescripter* 1848, s. 181-82.

13. *Geistlige Rescripter* 1850, s. 140.

staten overtog bispetienderne ved vakance, og fremtidige biskopper skulle derefter aflønnes med en fast gage.¹⁴

Biskoppernes sociale baggrund

Det var vigtigt at komme fra en familie, hvor man havde råd til give drengebørnene en uddannelse, og hvor familien havde med de rette forbindelse, der kunne sikre en ung mand en god karriere. Ser vi på de 70 bispers sociale baggrund, viser det sig, at 27 blev rekrutteret indefra, dvs. fra den gejstlige stand. Blandt fædrene finder vi 23 præster, tre biskopper og en degn. En af disse bispesønner bestred Sjællands bispestol i årene 1668-1675: Hans Wandal. Han var søn af Hans Wandal (V. 1617-1641) og havde til svigerfar Peder Winstrup (Lund 1638-1679). Dermed lå mulighederne åbne for den unge Hans Wandal. Det samme må man sige om Jacob Ramus, søn af Fyns biskop C. Ramus (1732-1762) og faderens efterfølger indtil 1785. De to Bloch'er – Tønne (R. 1775-1786, F. 1786-1803) og Jørgen (R. 1764-1773) – var begge sønner af stiftsprovster, mens Friedrich Münter (Sj. 1808-1830) var søn af den kendte præst Balthasar Münter.

Ni havde fædre inden for undervisningssektoren – bl.a. professorsønnerne Christen Worm (Sj. 1711-1737), C.R. Müller (F. 1703-1712) og Jens Bircherod (Aa. 1693-1708) – mens 13 stammede fra hjem, hvor faderens hovederhverv havde været handel eller håndværk. 12 var embedsmandsbørn, tre kom fra bondehjem, mens de resterende syv fordelte på forskellige erhverv. En af disse bondesønner var Christen Jensen Lodberg, der var opvokset i yderst beskedne kår i Tolbøl i Thy, men som fik lov til at gå i skole og fortsætte i latinskolen, først Thisted Latinskole, siden katedralskolerne i Viborg og Roskilde. Efter attestats foretog han den obligatoriske udlandsrejse, inden han blev professor i Sorø og siden lærer for Frederik 3.s søn prins Jørgen i årene 1663-1670. Lærerjobbet betød avancement til domprovstiet i Roskilde 1670 og siden bispestolen i Ribe 1681. Dermed havde Lodberg mulighed for at give sønnen Jacob en god uddannelse, og Jacob endte da også som biskop på Fyn 1718-1731.

Undersøger vi, hvem biskopperne giftede sig med, er der stor lighed mellem bispernes og bispefruernes sociale baggrund. De 70 biskopper indgik 96 ægteskaber. 34 hustruer havde fædre inden for den gejstlige stand: 1 ærkebiskop, 8 biskopper, 2 hofpræster, 4 provster, 19 præster, mens syv fædre var ansat i uddannelsessystemet. Den næststørste grup-

14. *Gejstlige Rescripter* 1854, s. 143-49.

pe, nemlig 26 fædre, kom fra stats- og lokaladministrationen. 16 bispefruer stammede fra højere borgerhjem, dvs. hvor faderen var borgmester, rådmand eller storkøbmand. De resterende 13 fædre fordeler sig på otte med diverse erhverv og fem med ukendt baggrund.

Uddannelse og karriereforløb

Siden 1629 havde attestats været en forudsætning for et gejstligt embede, og alle periodens biskopper havde også taget teologisk embedseksamen. Derudover havde størstedelen videreuddannet sig, bl.a. ved at tage på den obligatoriske udlands- og studierejse, som dog gik af brug i løbet af 1700-tallet. 31 kommende biskopper tog på en sådan rejse, som oftest af to-tre års varighed. For atten personers vedkommende fandt sted inden 1700; de øvrige 13 personer rejste hovedsageligt i 1770, 1780'erne og 1790'erne. De to sidste var P.E. Müller (Sj. 1830-1834), der rejste ud 1797-1799, og N.E. Øllgaard, som var ude at rejse 1799-1801. Længst tid væk var Christen Lodberg (R. 1681-1693), som først var i Holland og England, siden gennem Tyskland og Schweiz til Italien. Det skulle efter sigende have været en temmelig besværlig rejse, og tvunget af økonomiske grunde lod han sig to gange hverve til soldat, men begge gange lykkedes det ham at slippe fri. I årene 1660-1662 var han som hovmester for adelsmanden Jens Rosenkrantz bl.a. i Padua, Siena og Rom. Hjemkommet herfra blev han lærer for Frederik 3.s søn prins Jørgen, som han fulgte på en udlandsrejse 1668-1670 til Holland, de spanske Nederlande, Frankrig, England og Italien. Lodbergs kollega Johan Braem (Å. 1691-1713) anvendte årene 1668-1674 i Tyskland, Holland og England, hvor han studerede teologi, orientalsk filologi med rabbinisk teologi for øje samt cartesiansk filosofi. Friedrich Münter (Sj. 1808-1830) var en af de sidste, der drog ud. Efter at have taget filologisk eksamen og teologisk attestats studerede han i årene 1781-1787 i Tyskland, Wien og Italien. På rejsen lærte han diplomatik, palæografi og koptisk, og i 1784 blev han som den første protestant kreeret til dr.phil. ved universitet i Fulda.

En anden måde at videreuddanne sig på var at tage en akademisk grad, enten magister- eller doktorgraden, hvilket 51 af biskopperne gjorde: 25 magistergrader, 2 licentiatgrader og 43 doktorgrader. Magistergraden var især udbredt i periodens første del, dvs. indtil ca. 1750'erne (22 af 25 indtil 1760), men blev fra ca. 1760 afløst af doktorgraden (30 af 43 efter 1760). Den teologiske doktorgrad var naturligt nok den mest almindelige blandt bispekollegiets medlemmer, og kun en biskop var ikke dr.theol., men dr.phil., nemlig Stephan Tetens. Han hav-

de både taget teologisk og filologisk eksamen, hvilket blev fulgt med en filosofisk disputats om den græske retoriklærer Hermogenes i 1797. Fire af biskopperne havde både den teologiske og filosofiske grad (dr.theol. & phil.): Friedrich Münter, Nicolai Faber, Frederik Plum og Jens Bloch.

12 biskopper modtog den teologiske doktorgrad efter udnævnelsen. Kun to disputerede, mens hovedparten blev dr.theol. pr. bullam, dvs. ved kongelig befaling. Dr.theol. bullatus blev indført af Frederik 3. i 1668¹⁵ og var specielt fremherskende under Frederik 3., Christian 5. og Frederik 4. Den første var Mourits Kønig, der modtog graden i 1668 i forbindelse med hans udnævnelse til biskop i Aalborg. Stephan Middelboe (R. 1786-1811) var den sidste biskop med en tildelt doktorgrad, som han modtog i 1779, mens han var provst i Århus. Caspar Wildhagen blev 1710 dr.theol. bullatus, nok ikke uden sammenhæng med at han samme år var blev skriftefader for kongens elskerinde Charlotte Helene von Schindel. Da Schindel ikke længere havde kongens interesse, og man derfor ikke behøvede en skriftefader, blev Wildhagen forfremmet til biskop i Viborg!

Ellers formede karriereforløbet sig meget forskelligt for de kommende biskopper. Nicolai Faber, der endte som Fyns biskop 1834-1848, blev 1811 cand.theol. og var derefter lærer ved københavnske skoler indtil 1814, hvor han indtrådte som kompagnon i broderens korn- og skindhandel. I mellemtiden disputerede for den filosofiske doktorgrad 1817 og begyndte 1820 en mere regelret karriere i det gejstlige system: sognepræst på Vestfyn, 1826 dr.theol. og fra 1830 stiftsprovst i Odense. Den kendte lærebogsforfatter G.P. Brammer havde efter embedseksamen været lærer ved Det v. Westenske Institut og førstelærer i Nakskov 1822-1830, forstander for Snedsted Seminarium 1830-1842 og præst på Sydsjælland 1842-1845 inden udnævnelsen til biskop i Maribo i 1845. Andre som Jens Michael Hertz (R. 1819-1825) var 1787 blevet cand.theol., varetog 1791-1804 forskellige præsteembeder, sidst i Korsør, inden han blev domprovst i Roskilde og 1819 biskop. Fra undervisningssystemet, og især Københavns Universitet, rekrutteredes også biskopper. C.B. Studsgaard havde været provst og lektor på Herlufsholm, inden han i 1769 blev teologisk professor på Universitetet takket være hjælp fra Otte Thott, leder af Danske Kancelli. Fra 1773 var Studsgaard stiftsprovst i Aalborg og fra 1777 adjungeret biskop Broder Brorson, inden han selv blev biskop i 1778.

Selvom karrieren formede sig forskelligt, var der dog fællestræk,

15. *Den danske Kirkes Historie* bd. 5, Kbh. 1951, s. 535.

bl.a. at lidt under halvdelen (32 personer) kom fra stillinger i København (ved hoffet, Universitetet eller hovedstadens kirker), fem havde været bisper i rigets andre dele, fire havde været adjungerede biskopper, og endelig kom 21 fra en provstestilling (stifts-, dom- og provst). At gå fra almindelig sognepræst til biskop var således sjældent. Det skete kun i otte tilfælde og skyldtes gode kontakter til kongehus og centraladministration.

Kongelig bevågenhed og gode familieforbindelser

En bispestol hørte til de højeste embeder inden for lokaladministrationen, og man kunne derfor ikke gøre sig forhåbninger om at opnå et sådant ved blot at indlevere en ansøgning. Når det drejede sig om sådanne vigtige embeder, var det for den enevældige konge »afgørende [...], at han havde et dybtgående kendskab til kandidaterne, således at han vidste, at han kunne være forvisset om deres troskab mod ham og den enevældige styreform og om deres dygtighed«. ¹⁶ Den kommende biskop skulle altså være dygtig, kongen skulle kende ham, og han skulle have udvist troskab over for det enevældige system. Opfyldte man disse tre betingelser, men især de to sidste, var der gode chancer for at få et bispeembede. Og kongen kunne netop bruge en bispestol som belønning for udvist loyal opførsel. En sådan »politisk« udnævnelse var provst Peder Villadsen fra Slagelse, som i 1661 fik bispeembedet i Viborg som tak for hans aktive rolle til fordel for kongen under stændermødet i 1660.

Også gode kontakter til regeringsmedlemmer kunne være befordrende for karrieren. Søren Glud gik fra at være en ukendt sognepræst i Høje Tåstrup til biskop i Viborg 1673 takket være svigerinden, Sophie Amalie Moth, der var Christian 5.s maitresse. I 1675 blev han dr.theol., og 1679 ophøjedes han i adelsstanden. Gluds kollega på den sjællandske bispestol kunne også takke familien. Hans Bagger var i 1674 blevet sognepræst ved Frue Kirke og provst for Sokkelund Herred. Den 18. november samme år indgik han ægteskab med Margrethe Schumacher, søster til rigskansler Peder Griffenfeld. Det skulle vise sig at være særdeles godt for karrieren. Da det sjællandske bispeembede året efter blev ledigt ved Hans Wandals død, fik Griffenfeld udnævnt svogeren til biskop. Den 27. juni 1675 blev den kun 28-årige Bagger ordineret i Frue

16. Birgit Bjerre: *Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730*, Kbh. 1987, s. 142, jf. Hermansen: *Enevælden og bisperne*, s. 17.

Kirke. Forinden var han blev kreeret dr.theol. per bullam. Han er denne periodes yngst tiltrædende biskop.

Imidlertid blev sådanne udnævnelser mødt med kritik, bl.a. fra satirikeren og præsten Jacob Worm. I *En Nye Riime Kunst* (juni 1675) angreb han Griffenfeld for svogerens udnævnelse: »En beldet Svendske pøg, een Danske biskops stave, En Biskop uden skiæg«, hvor han hentydede til Baggers unge alder for en biskop og til hans svenske barn- og ungdom. Indtil begyndelsen af 1670'erne havde Lund-drengen Bagger været svensk undersåt. Worm fortsatte sine angreb på konge og regering i *Jeroboams Afgudsbilleder* (1679): »Når nogle ulærde, udannede og tåbelige halvstuderende røvere, der ved smiger og smigreri høster stormændenes velvilje, ophøjes til bispedømmernes fornemme embeder, til universitetets lærestol og andre hellige funktioner uden forudgående eksamen og prøvelse, idet de mere værdige og lærde med urette forkastes, foragtes og forsømmes – deraf Salomons klager i Prædike-rens Bog X, vers 5. 6. 7. Han – nu beder jeg dig – kender ikke den Jasons pallieklædte tungesmækkende smiger, som for at opnå bispeembede tilbød kongen en bestemt kopi af listerne. 2. Makkabærbog IV, vers 7«. ¹⁷

Worm kom med en stærk kritik af enevælden, som han sagde var indført ved et statskup, hvilket var i modstrid med den officielle udlægning om, at stænderne frivilligt havde overgivet magten til kongen i 1660. Om kongen hed det, at »Fyrsten eller Herrens salvede kan oftest være den bedste og mest uskyldige, men bliver forandret til det værre af smigrere (en højst fordærlig slags mennesker) og af hans vicedronninger, der var særdeles ufølsomme over for troskab og hæderlighed, og derved bliver fjende af Gud og bliver skadelig for sit rige gennem en farlig korruption«. ¹⁸ Med »vicedronninger« mente Worm kongens elskerinder, bl.a. Sophie Amalie Moth, der havde skaffet slægtninge gode embeder inden for staten. Der var grænse for enevældens tolerance, og i 1681 blev Worm dømt til tab af embede, ære, liv og gods. Kongen var ham dog nådig og ombyttede dødsstraffen med deportation til Tranke-bar, hvor Worm døde ca. 1693.

Jørgen Hee havde været provst ved Holmens Kirke siden 1764, hvor han havde afløst P.M. Bildsøe, der var blevet biskop i Århus. Bildsøe døde 27. juli 1777. Hee fortæller i sin selvbiografi, at nyheden om biskoppens død »kom til Kiøbenhavn d. 1. Augustj og d. 7de ejusdem kom Conference-Raad Aagaard selv til mig for at give mig tilkiende, at

17. Erik Sønderholm (udg.): *Jacob Worms skrifter* bind 1, Kbh. 1968, s. 193.

18. *Jacob Worms skrifter*, s. 223.

meeniges Tancke i Cancellie-Collegio var at foreslaae mig for Hands Majestæt til dette vacante Embede, spørgende mig derhos, om det kunde skee med mit Minde«. Hee mente, at han var blevet for gammel og måske kræfterne måske ikke kunne udholde »det svare Arbeid ved hiin Meenighed, indstillede ieg i Guds og Kongens behagelige Villie, hvad mig i dette Tilfælde blev besluttet«. Dagen efter fik Hee en skriftlig henvendelse fra Ove Høegh-Guldberg, som sammen med enkedronning Juliane Marie regerede for den syge Christian 7. Høegh-Guldberg ønskede også Hee som biskop i Århus, og dermed var sagen afgjort: »Fiorten Dage dereffter var altsaa ordres givet til Cancelliet om min Bestallings Forfattning, som ogsaa d. 3. Septembr. blev af hands Majestet underskreven«. ¹⁹

For hovedpartens vedkommende hang udnævnelsen dog også sammen med, at de havde udvist dygtighed i deres hidtidige embede. P.O. Boisen (LF. 1805-1811), siden 1787 sognepræst i Vesterborg på Lolland, havde i 1802 oprettet et præstegårdsseminarium. Frederik Plum var som præst i Slagelse aktiv i omlægning af byens fattig- og skolevæsen, deltog i den pædagogiske debat og var lærer på Pastorseminariet. J.P. Mynster (Sj. 1834-1854) havde været lærer på Pastorseminariet, siddet i Kommissionen til Revision af Det Nye Testamente, var medlem af Universitets- og Skoledirektionen samt hofprædikant og kgl. konfessionarius.

Endelig skal nævnes de to bispebrødre, Hans Adolph og Broder Brorson, præstesønner fra Randrup. Fra 1722 var brødrene præster i deres hjemegn, Broder i Mjolden, Hans Adolph i fødesognet Randrup. Under Christian 6.s rejse i hertugdømmerne i 1736 henledte hofpræst J.B. Bluhme kongens opmærksomhed på Broder Brorson, der måtte prædike for kongen på Koldinghus. Straks efter hjemkomsten blev Broder udnævnt til stiftsprovst i Ribe og året efter biskop i Aalborg. Som ny stiftsprovst i Ribe faldt kongens valg på H.A. Brorson, der har vundet kongens opmærksomhed ved sin rige salmeproduktion. I 1741 overtog H.A. Brorson bispestolen. Der gik i Brorson-familien en overlevering om, at kongen var grebet af det kendte vers: »Gik alle konger frem på rad i deres magt og vælde, de mægted ej det mindste blad at sætte på en nælde« (*Op al den ting, som Gud har gjort*), hvilket skulle have bevirket, at Christian 6. havde kaldt Brorson til ham og tilbudt ham bispestolen!

Udover forbindelser til kongehus og regering kunne også familiefor-

19. Bjørn Kornerup: Biskop Jørgen Hees Selvbibliografi. *Kirkehistoriske Samlinger* 6. række bd. 1, s. 96-97.

bindelser være nyttige, jf. Søren Glud og Hans Bagger der er nævnt ovenfor. Den sjællandske bispestol gik i årene 1737-1808 i arv inden for den samme slægt, og på Fyn var bispesædet besat af far og søn 1732-1785. »Arvefølgen« blev ordnet ved hjælp af et adjunktur (med succession), dvs. at en person blev adjungeret den siddende biskop, evt. med ret til at efterfølge ham, når han døde eller afgik fra embedet.

I 1737 tiltrådte Peder Hersleb embedet som Sjællands biskop. Han sled sig imidlertid op, og fra 1748 var Ludvig Harboe medhjælpende biskop, der få måneder efter udnævnelsen giftede sig med Herslebs datter. Harboe overtog det sjællandske stift ved svigerfaderens død i 1757. I 1781 ønskede Harboe at få en lignende ordning for sig, og han udså sig den teologiske professor N.E. Balle som kandidat. I oktober/november 1781 diskuterede Harboe spørgsmålet med enkedronning Juliane Marie, arveprins Frederik og regeringens stærke mand Ove Høegh-Guldberg. I maj 1782 stod Balles bryllup med Harboes datter Johanne Frederikke, og ved kgl. reskript 21. august 1782 blev han udnævnt til medhjælpende biskop hos svigerfaderen med ret til at efterfølge ham i embedet. Udnævnelsen gav anledning til spot over, at »Ypperpræstedømmet var blevet arveligt på Qvindelinien«. ²⁰ Balle overtog bispestolen efter svigerfaderens død i 1783.

På Fyn var Christian Ramus biskop fra 1732, men i 1762, hvor han var blevet 75 år, fik han sin søn Jacob Ramus som medhjælper. Ramus junior havde forinden gjort en fin karriere i det fynske, og i 1747 var han blevet stiftsprovst i Odense, kun 31 år gammel. Da faderen døde senere på året i 1762, overtog Jacob Ramus bispeembedet. Han døde i 1785.

Ligesom en bispestol kunne være en forfremmelse, kunne den også være et belejligt middel, hvis man ønskede at komme af med en person. Ovenfor er nævnt Caspar Wildhagen, der i 1712 blev biskop i Viborg, da hans embede som skriftefader for kongens maitresse ophørte. Viborg blev også »parkeringsplads« for Andreas Wøldike. Han havde været viceprovst i Helsingør, inden han avancerede til præst ved Holmens Kirke og provst for land- og søetaten. Hans prædikener var imidlertid »langtrukne [...] i dårligt dansk, fremført med læspende stemme, ked-sommelige«, ²¹ og han tog ikke standpunkt i striden mellem ortodokse og pietister. Christian 6. krævede hans forflyttelse, og således blev Wøldike biskop i Viborg. Derimod valgte Hector Janson selv at søge en bispestol i det jyske. Han var prokansler for Københavns Universitet,

20. Christian Larsen (udg.): *Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807*, Kbh. 1999, s. 9.

21. Bjørn Kornerup i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 16, s. 96.

men fik samarbejdsproblemer med universitetets nye patron, hertug Frederik Christian af Augustenborg, og Janson valgte derfor bispeembedet i Århus i 1789.

I embedet

Når biskoppen så tiltrådte embedet, var han en mand på hen ved de 50 år. Yngst var Hans Bagger, der kun 28 år gammel blev sjællandsk biskop i 1675, efterfulgt af den 29-årige Bartholomæus Deichmann i Viborg i år 1700. Deichmann havde i årene 1696-1699 været hofprædikant for Christian 5.s søn prins Carl, hvilket bevirkede en hurtig karriere. I 1699 blev han stiftsprovst i Odense, dr.theol. og år biskop (superintendent) i Oldenburg-Delmenhorst), men nåede dog ikke at tiltræde, inden han fik Viborg Stift. Begge disse biskopper kunne trække på forbindelser til kongehuset og dermed nå den højeste position inden enevældens statskirke i en ung alder. Den ældst tiltrædende biskop var Rasmus Møller, der i 1831 fik det lolland-falsterske bispeembede efter at have arbejdet sig op igennem det gejstlige system. Først som sognepræst i Jylland 1791-1802, siden sognepræst i Købelev på Lolland, dr.theol. 1815, stiftsprovst i Maribo 1820 og endelig biskop 1831. På samme måde havde den fra Svenskekrigene berømte Henrik Gerner arbejdet sig op fra kapellan til biskop. Gerner havde 1656-1693 været sjælesørger i det nordsjællandske Birkerød, inden han som 64-årig fik bispestolen i Viborg.

Visse bispestole skiftede hyppigere indehavere end andre. Ser vi på de seks »oprindelige« embeder: Sjælland, Fyn, Ribe, Århus, Viborg og Aalborg, så havde hver bispestol 10-12 indehavere i perioden, og hver biskop sad i gennemsnit i 17 år. I Århus »varede« en biskop længst, nemlig 17 år (gennemsnittet trækkes op af G.P. Brammer 1845-1881), mens man i Ribe nåede at opleve 17 biskopper 1681-1849. I gennemsnit blev det til en embedsperiode på 10 år for hver Ribe-biskop. Den længste embedsperiode var Broder Brorson, der i 41 år residerede i bispegården i Aalborg, efterfulgt af G.P. Brammer i Århus (36 år) og Andreas Wøldike i Viborg (35 år). Ser vi bort fra P.K. Meyer, der aldrig nåede at tiltræde Als-Ærø Stift, inden han døde, var den korteste virkeperiode P.H. Mønster, som kun nåede at være biskop i Århus 1829-1830, inden han døde. Eiler Hagerup var også kun biskop i Ribe i to år, men han blev forflyttet til Bergen i 1774 og siden til Christianssand. Den tredje biskop med kort embedsperiode var Christoffer Mumme i Aalborg 1735-1737, der var begyndt som latinskolelærer, inden han blev personel kapellan og sognepræst i Åsted-Skærum. Han havde er-

hvervet magistergraden og var i 1725 blevet provst, inden han tiltrådte bispeembedet.

Embedsskift i et bispeembede kunne skyldes tre forhold: biskoppens forflyttelse, død eller afskedigelse. Ni biskopper blev forflyttet, heraf to til Norge: Bartholomæus Deichmann (Viborg) og Eiler Hagerup (Ribe). Sidstnævnte var nordmand og havde været latinskolelærer og præst i Norge i 33 år, inden han i 1773 blev hentet ned til bispestolen i Ribe. Her var han dog kun i kort tid, inden han blev biskop over Bergen Stift i 1774 og i 1778 forflyttet til Christiansands Stift. Fem af forflyttelserne skete fra Ribe, hvor der som nævnt var hyppigere embedsskift, mens tre forflyttelser skete fra Lolland-Falster. Hvad der er grunden hertil, er uvist; måske lå Ribe og Maribo langt væk fra alting, herunder magtens centrum, måske var der mere prestige i en fynsk eller århusiansk bispestol.

Langt hovedparten af biskopperne blev i deres embede til de døde, en biskop – Søren Lintrup (Vi.) – blev forfremmet til hofpræst, mens seks gik af pga. alder og svagelighed. Sidstnævnte fratrædelsårsag er et fænomen, der først optræder i 1800-tallet, hvor S.B. Studsgaard (Aa.) gik af grundet alder og svagelighed i 1806, efterfulgt af N.E. Balle (Sj.) i 1808 og Stephan Middelboe (Ri.) i 1811.

Efter to biskoppers død kom det frem, at de havde haft rod i bispeembedets økonomi. I Ribe kunne regeringen i 1818 konstatere, at biskop V.K. Hjorth havde forgrebet sig på de offentlige midler, der var stillet under hans bestyrelse, og at der var en betydelig kasseangel. I Danske Kancellis indstilling til kongen den 11. november 1818 opgjordes gælden til 8.434 rbd. sølv, 8.635 rbd. sedler og 526 rd. slesvigholstensk kurant. Dødsboets aktiver var 1.648 rbd. sedler, 21 rd. slesvigholstensk kurant og 1770 rd dansk kurant, og boet var således insolvent. Stiftamtmanden foreslog, at bispestolen skulle stå ubesat i nogen tid, således at bispestolens indtægter kunne anvendes til gældens afbetaling. Kancelliet var noget betænkelig ved at lade et så vigtigt embede stå ubesat af hensyn til gælds betaling, men dødsboet var insolvent og gælden betydelig. Man indstillede derfor, at embedet først blev besat 1. april 1820. Kongen var dog ikke helt enig, og han ville kunne strække vakancen til 1. april 1819. I 1819 udnævntes stiftsprovst Stephan Tetens til biskop over Ribe, men blev allerede samme år biskop over Als-Ærø, der var blevet ledigt ved P.K. Meyers død.²²

Rasmus Jansen, biskop i Aalborg 1806-1827, var parykmagersøn, der havde gjort karriere som præst i det jyske og endt som stiftsprovst i

22. Rigsarkivet. Danske Kancellis 1. Dep. Forestillinger 1818, nr. 299.

Århus 1793, inden han blev biskop. Jansen var en dårlig forvalter af bispestolens økonomi. Ved opførelsen af den nye bispegård i Aalborg 1818-1820 blev budgettet overskredet med 6.300 rdl., således at bispestolens gæld ved Jansens død i 1827 var 8.000 rbd. l. rede sølv, 14.160 rbd. l. sølv og 1.575 rbd. l. sedler. Hertil kom pension til Jansens enke. Efter Jansens død valgte regeringen samme fremgangsmåde som i Ribe, nemlig at lade bispeembedet stå ubesat, så embedets indkomster kunne anvendes til gældens afbetaling. Den nye bispegård blev lejet ud og lejeindtægterne anvendt til at nedbringe gælden. I mellemtiden konstituerede man stiftsprovst Jens Stochholm som fungerende biskop.²³ En ny biskop blev først udnævnt i 1833, hvor Nikolai Fogtmann tiltrådte bispeembedet.

Afslutning

Enevældens indførelse 1660-1661 betød, kongen blev statskirkens suveræne overhoved, også hvad angik besættelsen af kirkelige embeder. Som under adelsvælden havde karrieren formet sig forskelligt for bisperne, men der var dog det fællestræk, at mange kom stillinger i København (ved hoffet, Universitetet eller hovedstadens kirker), hvor det var muligt at komme i kongens eller ledende embedsmænd bevågenhed. Og netop forbindelser til konge, centraladministration og hof var en vigtig faktor, hvis man attråede en bispestol under enevælden.

Bilag

Enevældens biskopper 1660-1848

Sjællands Stift

1668-1675 Hans Wandal
1676-1693 Hans Bagger
1693-1710 Henrik Bornemann
1711-1737 Christen Worm
1737-1757 Peder Hersleb
1757-1783 Ludvig Harboe
1783-1808 Nicolai Edinger Balle
1808-1830 Friedrich Münter
1830-1834 Peter Erasmus Müller
1834-1854 Jacob Peter Mynster

Fyns Stift

1663-1676 Niels Hansen Bang
1677-1703 Thomas Kingo
1703-1712 Christian Rudolph Müller
1712-1717 Christian Muus
1718-1731 Jacob Lodberg
1732-1762 Chr. Ramus
1762-1785 Jacob Ramus
1786-1803 Tønne Bloch
1803-1810 Peder Hansen
1811-1834 Frederik Plum
1834-1848 Nicolai Faber

23. Rigsarkivet. Danske Kancellis I. Dep. Forestillinger 1827, nr. 189. J.P. Stenholm: *Bidrag til Aalborg Bispedømmes Historie*, Aalborg 1904, s. 33-34, 167-68.

Lolland-Falster Stift (oprettet 1803)

1803-1805 Andreas Birch
 1805-1831 P.O. Boisen
 1831-1842 Rasmus Møller
 1842-1845 G.P. Brammer
 1845-1848 P.C. Stenersen Gad

Als-Ærø Stift (oprettet 1819)

1819-1819 Peder Krog Meyer
 1819-1847 Stephan Tetens

Ribe Stift

1681-1693 Christen Jensen Lodberg
 1693-1701 Ancher Anchersen
 1701-1712 Christian Muus
 1712-1713 Johannes Ocksen
 1713-1731 Laurids Lauridsen Thura
 1731-1741 Mathias Anchersen
 1741-1764 Hans Adolph Brorson
 1764-1773 Jørgen Bloch
 1773-1774 Eiler Hagerup
 1775-1786 Tønne Bloch
 1786-1811 Stephan Middelboe
 1811-1818 Viktor Kristian Hjorth
 1819-1819 Stephan Tetens
 1819-1825 Jens Michael Hertz
 1825-1831 Conrad Daniel Koefoed
 1831-1833 Nikolai Fogtmann
 1833-1849 Tage Müller

Viborg Stift

1661-1673 Peder Villadsen
 1673-1693 Søren Glud
 1693-1700 Henrik Gerner
 1700-1712 Bartholomæus Deichmann
 1712-1720 Caspar Wildhagen
 1720-1725 Søren Lintrup
 1725-1735 Johannes Trellund
 1735-1770 Andreas Wøldike
 1770-1780 Christen Michael Rottbøll
 1781-1805 Peder Tetens
 1805-1830 Jens Bloch
 1830-1854 N.E. Øllgaard

Aalborg Stift

1668-1672 Mourits Kønning
 1672-1683 Matthias Foss
 1683-1693 Henrik Bornemann
 1693-1708 Jens Bircherod
 1709-1735 Frands Thestrup
 1735-1737 Christoffer Mumme
 1737-1778 Broder Brorson
 1778-1806 Christian Beverlin
 Studsgaard
 1806-1827 Rasmus Jansen
 1827-1833 ubesat
 1833-1851 Nikolai Fogtmann

Århus Stift

1664-1691 Erik Grave
 1691-1713 Johan Braem
 1713-1738 Johannes Ocksen
 1738-1764 Peder Hygom
 1764-1777 Poul Matthias Bildsøe
 1777-1788 Jørgen Hee
 1789-1805 Hector Janson
 1805-1829 Andreas Birch
 1829-1830 P.H. Mønster
 1830-1845 Jens Paludan-Müller
 1845-1881 G.P. Brammer